

**GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE AS-TARHAN (ASTRAHAN/HACI TARHAN)
As-Tarhan (Astrahan/Haci Tarhan) From Past To Present**

Dr. Fatih ÜNAL*

ÖZ

Altınordu Devleti'nin yıkılmasından sonra, bu devletin geniş toprakları üzerinde birçok hanlık kuruldu. Bunlardan birisi Aşağı İdil Havzası'nda kurulmuş olan Astrahan Hanlığı'dır. Başkent Astrahan, bulunduğu mevki itibarıyla tarihten günümüze Hazar çevresinde kurulmuş olan devletlerin ilgi odağı oldu. Bu cazibesi dolayısıyla bölge, gerek Astrahan Hanlığı öncesi, gerekse sonrasında uzun süre istikrar ve huzura kavuşamadı. Rus işgalinin ardından Osmanlı/Kırım ordularının düzenlediği seferin olumsuz neticelenmesi üzerine tamamen Rus hâkimiyetine girdi. Rusya döneminde de Astrahan ve çevresi, Çarlık rejimine karşı baş gösteren isyanların odak noktası oldu.

Anahtar Sözcükler: İdil, Hacı Tarhan, Astrahan, Osmanlı, Rusya, Kırım

ABSTRACT

After the subversion of Altınordu State, a lot of Khanates were founded on very wide territory of this state. One of them was Khanate of Astrahan which was founded in the basis of Asagi Idil. Because of its locations the capital Astrahan was the centre of interest of the states were founded in the environs of the Caspian Sea. Because of this attraction the region couldn't lead a steady and peaceful life both before and after the Khanate of Astrahan for a long time. It fell into completely Russians power after Russian occupancy because of failure on the wartime that Ottoman/Crimean army groups organized. And also in the period of Russian, Astrahan and its ambit were the focal point of rebellions which were against the regime of Tsardom.

Key words: Idil, Hacı (hadji) Tarhan, Astrahan, Ottoman, Russia, Crimean.

Giriş

Aşağı İdil (Volga) bölgesi coğrafi, iktisadi ve stratejik özellikleri dolayısıyla tarihin en eski devirlerinden beri Avrasya kavimlerinin cazibe merkezi olmuştur. İskitler, Sarmatlar, Alan/Aslar, Hunlar, Hazarlar, Kuman/Kıpçaklar (Polovets) ve Altınordu Devleti'ni kuran Türk-Moğol unsurlar sırasıyla bölgede hâkimiyet kurarak tesirleri günümüze kadar ulaşan derin izler bırakmışlardır. Bugünkü Astrahan şehrinin bulunduğu mevkide

* Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

kurulan şehirler, bilhassa Hazarlardan itibaren Aşağı İdil bölgesinde önemli rol oynamıştır.

Hakkında en geniş bilgiye sahip olduğumuz bu şehirlerden ilki ve aynı zamanda günümüz Astrahan'ın yerinde kurulmuş olan şehir, Hazarlar dönemine ait olup bir dönem Hazarlara başkentlik yapmış olan *İdil* ya da *Etil* şehridir. Emevîler devrinde Süleyman b. Râbiat el-Bâhilî Hazarların ilk başkenti Semender'i ele geçirince bu defa Hazar başkenti, Arapların *Dâr-el- Beyzâ* olarak da adlandırdığı İdil şehri olmuştur¹.

İdil, Hazarların idari merkezi olması yanı sıra, Asya ve Avrupa'yı birleştiren başlıca ticaret yollarının kesiştiği noktada bulunması dolayısıyla döneminin en büyük ticaret merkezlerinden biridir. Güneyde İran topraklarına ve oradan Arap coğrafyasına uzanan, doğuda Harezm topraklarına, kuzeyde Bulgar ülkesine ve Slav yurtlarına, Batıda Kiyev'e, oradan Avrupa'ya açılan bir geçit şehridir². Çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte, Hristiyanların, Yahudilerin ve cahiliye dinlerine mensup insanların yaşadığı İdil, ticaret ve sanatın son derece geliştiği, surları, binaları, çarşı ve ticarethaneleri, camileri ve hamamları olan bir şehirdir. Şehrin batı yakasına *Sarıgşen* (Etil), doğu yakasına ise *Hanbalıg* denirdi³.

Hazar devletinin zayıflaması üzerine Slavlar, Hazar ülkesine saldırı ve yağma hareketlerine girişti ve ülkeyi ciddi manada tahrip ettiler. Kiyev Rus prensi Svyatoslav, 965'de Hazarların başkentini zapt etti ve diğer şehirleri tahrip etti. Tahribat o kadar büyüktü ki, El-Birûni zamanında (1048) bile İdil şehri harabe halinde idi⁴. İdil'in tahribinden sonra bu şehrin yerini hemen yanında kurulan Saksın şehri aldı. Ahalisinin çoğunluğunu Guzların teşkil ettiği Saksın yine Güneydoğu Avrupa'nın en önemli pazarlarından biri oldu⁵. X. asrın sonları ile XIII. asrın başlarında bölge Peçenek ve Kuman/Kıpçak Türk kavimleri tarafından kontrol altına alındı. Kumanların ardından bu defa bölge Moğol istilasına uğradı.

İdil şehrinin yerinde ya da yakınında sonraları yeniden kurulan şehir, Altınordu döneminden itibaren tarihi eserlerde umumiyetle Astarhan ya da Hacı

¹ İbn Fazlan, *Seyahatname*, Haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995, s.117-119; *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, s.45.

² *İstoriya Tatarii v Dokumentah i Materialah*, İnstitut İstorii Akademi Nauk, Moskva 1937, s.32.

³ İbn Fazlan, *Seyahatname*, s.106, 117-119; *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.45.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989, s.167. Şehrin tam yeri yapılan arkeolojik araştırmalara rağmen tespit edilememiştir. Şehrin kalıntılarının nehir tarafından yok edildiği tahmin edilmektedir. Bkz, *İstoriya Tatarii*, s.32.

⁵ A.Y.Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, TTK, Ankara 1992, s.7.

Tarhan adıyla zikredilmekle birlikte daha başka adlarla da anılmıştır. Rus yıllıklarında şehir *Astorokani* adıyla tanınmıştır⁶. Araştırmacılar bu adın her ne kadar kaynaklarda ilk defa İbn Fazlan'ın zikrettiği Hacı Tarhan adının Rusça telaffuzu olduğunu ileri sürseler de, bu yeni adın Türkçe olduğu ve VIII-IX. asırlarda İdil nehri civarında yaşadıkları bilinen Müslüman İdil Asları ile ilgili olma ihtimali vardır. En eski Türk kavimlerinden olan Asların, Üysün veya Hunlarla çağdaş Wusunlarla ilişkili olduğu tahmin edilmektedir. Aslar arasında Alan denilen ayrı bir kabile nüfuz kazanıp ortaya çıkınca As ile paralel Alan ismi de genel kavim adına dönüşmüştür⁷. Birüni, Alanlar ile As Türklerinin esas yurtlarının Ceyhun ile Hazar denizi arasındaki Oğuz çölü olduğunu, Peçenek ile Oğuzca karışımı bir Türk lehçesi konuştuklarını nakletmektedir⁸. Bunlar İslamiyetin ilk devirlerinde harp ve veba salgını üzerine Harezm taraflarından hicret edip, Hazarların memleketine gelerek onların hizmetine girmiş⁹, *As-Tarhan* lakabını taşıyan komutanları 764-765 yıllarında Araplara karşı muharebe etmiştir¹⁰. Zeki Velidi Togan, şehrin adını bu komutanın adından veya İdil Aslarından herhangi bir tarhandan almış olabileceğini zikretmektedir¹¹.

Şehrin adıyla ilgili olarak, “*As kavminin Tarhanı*”, “*Han kızı Astra'nın Şehri*”, “*Efsanevi hükümdar Ejderha Adjidar'ın Yeri*” gibi rivayetler de söz konusudur. Osmanlı kaynaklarında Hacı Tarhan adı yanı sıra Ejderhan adının da kullanılması bu efsanevi hükümdarla ilgili olduğunu göstermektedir.

1-Altınordu Döneminde Hacı Tarhan/Astarhan Şehri

1236'dan itibaren Deşt-i Kıpçak, Bulgar ülkesi, Kırım ve Derbent'e kadar uzanan Kafkasya toprakları Cengiz Han nesillerinin hâkimiyetine girdi. Kurulan Altınordu devletinin ilk hükümdarları başkentlerini Aşağı İdil havzasında kurdular. Batu tarafından kurulan ve Saraybatu adlandırılan ilk başkent, Hacı Tarhan civarında bugünkü Selitrennoe mevkiindedir¹².

Hazarların başkenti İdil'in yerinde bulunan şehir, Altınordu döneminde Hacı Tarhan adıyla tanınmaktadır. Kaynaklarda bu isme ilk defa İbn Battûta'nın Seyahatnâmesi'nde rastlanmaktadır. 1333/1334'de şehri ziyaret eden İbn Battûta bu seyahatnamesinde şehrin ismini ve bu ismin verililişini şöyle açıklamaktadır:

⁶ Nikolay Mihayloviç Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiskogo*, II, Moskva 2002, s.224.

⁷ Mirfatih Zekiyev, *Türki-Tatar Etnogenezi*, Kazan 1998, s.124,192.

⁸ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.20.

⁹ İbn Fazlan, *Seyahatname*, s.118; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s.46.

¹⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, , s.159.

¹¹ Zeki Velidi Togan, “Allan”, *İ.A.*, I, MEB, İstanbul 1965, s.376-378.

¹² Yakubovski, *a.g.e.*, s.36.

“Bayram bittikten sonra ordu hareket etti. Ben de sultanın maiyetinde Hacı Tarhan şehrine gittim. Tarhan, Türkler katında her çeşit vergi ve hükümden muaf yere denir. Bir zamanlar sufi bir Türk hacı buraya yerleşmiş, sultan da onun bulunduğu yeri bütün vergilerden affedince bu hocanın çevresinde bir kasaba kurulmuş, yavaş yavaş büyüyerek çarşıları olan bir şehir olmuş. Bu şehir İtil (İdil) nehrinin kenarına kurulmuştur. Gördüğüm şehirlerin en güzellerindedir. İtil nehri de dünyanın en büyük nehirlerindedir”¹³. Bu rivayet Astrahan Tatarları arasında günümüze kadar anlatıla gelmiştir. İbn Battûta’nın verdiği bu malumattan anlaşılmaktadır ki, Hacı Tarhan şehri Altınordu Devleti’ne bağlı bir Tarhanlıktır. Yani ülkenin diğer bölgelerine uygulanan vergilerden muaf ve yöneticisi yani tarhanı, işlediği ilk dokuz suçtan muaf olan bir idari statüye sahiptir.

Astrahan şehrinin Altınordu dönemi hakkında bilgi veren İbn Battûta o yılın kışını Astrahan’da karşılar ve kışın şiddeti ve şehir halkının yaşamı hakkında; “Sultan, soğuk bastırıp nehir donuncaya kadar Hacı Tarhan’da kalır, nehrin bitişiğindeki sular donduğu zaman emreder ve ahali binlerce yük saman getirerek donmuş ırmağın üstüne döker. Burada hayvanlar saman yemiyor! Çünkü saman onlara zarar veriyor, Hind diyarında da böyle! Sürülerin yiyeceği yeşil çayırlardır. Ülke bereketli ve otlamaya elverişlidir. Halk bu donmuş nehir ve ona bitişik suların üzerinde üç konak gider arabayla! Kış mevsiminin sonunda bazı kabileler bu yolu tercih ederse boğulurlar, buzlar çözüldüğü için”¹⁴, şeklinde ilginç bilgiler vermektedir.

Altınordu zamanında şehir önemini korumuştur. Gıyaseddin Muhammed Han (Bulak Han)’ın paralarını bastırıldığı yerlerden biri de Hacı Tarhan’dır. Altınordu hanı Mamay’ın Çuçi ulusunun bütün topraklarını kendi hâkimiyeti altında birleştirmeye çalıştığı sıralarda Hacı Tarhan’ı da ele geçirmiş ise de uzun süre elinde tutamamıştır. 1374-75’de Altınordu’da çıkan olaylar esnasında Hacı Çerkez, Hacı Tarhan çevresine hakim olmuştur. Böylece Hacı Tarhan uluslarının hâkimi olan Hacı Çerkez Mamay’a yaptığı hücumlarla onu mağlup etmiş, Saray’ı dahi almıştır. Çerkez Bey 1374-75’de burada para dahi bastırmıştır. Urus Han Altınordu devletinin başına geçince Hacı Çerkez’i buradan çıkarmağa muvaffak olmuş ve Hacı Tarhan’ı hâkimiyeti altına almıştır¹⁵.

¹³ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s.329; *İbn Battûta Seyahatnamesi’nden Seçmeler*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, MEB, İstanbul 1971, s.99; *İstoriya Tatarii*, s.56.

¹⁴ *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, s.329; *İstoriya Tatarii*, s.56.

¹⁵ Yakubovski, a.g.e., s.124-125,145.

Hacı Tarhan, tarihinin önemli trajik sahnelerinden birini Altınordu hükümdarı Toktamış ile Timur'un mücadeleleri zamanında yaşamıştır. Toktamış'ın Şirvan yörelerine hâkim olma teşebbüsü, Timur'un Anadolu ve Suriye harekâtını keserek Deşt-i Kıpçak bölgesine yönelmesine yol açmış, 1395 yılında Terek Nehri boyunda iki ordu karşı karşıya gelmiştir. Bu muharebede mağlup olan Toktamış, Altınordu Devleti'nin de geleceğini belirlemiştir¹⁶. Bölgeyi denetim altına almaya çalışan Timur'un ilk hedefi Altınordu'nun varlık ve hâkimiyetinin iki büyük merkezi olan Hacı Tarhan ve ilk başkent Saraybatu'dan sonra Altınordu payitahtı olan Saray Berke idi. Sağlam surlarına rağmen Hacı Tarhan şehri Timur'a direniş göstermeden teslim oldu. Timur bu zaferin ardından Kuyurçak'ı Altınordu hanı ilan etti. Hacı Tarhan'ın idaresini de Muhammedi'ye verdi. Ancak onun samimiyetinden şüphe etmeye başlayan Timur, şehre yaklaştığında kendisini karşılamaya gelen Muhammedi'yi derhal tutuklattı¹⁷. Timur burada ilk olarak Hacı Tarhan halkının hayatını korumak için vergi kesti, sonra da ordunun şehri yağmalamasına izin vererek ayrılmadan önce şehri boşaltıp ateşe verdi¹⁸.

Hacı Tarhan şehri günümüz Astrahan şehrinin yukarısında bulunan *Şareni Bugor* yerleşimi olarak kabul ediliyor. Bugün bu şehirden (Hacı Tarhan) geriye hemen hemen hiçbir şey kalmamıştır. Yapılar ya ırmak suları ya da modern binalar yüzünden yok olmuştur. Timur'un yıkımından sonra şehir başka bir yerde yeniden yapılandı. Şadibek Han tarafından 1402-1403'de basılan sikkelerde bu yeni yerin adı *Hacı Tarhan el-cedid* olarak görülmektedir¹⁹.

Hacı Tarhan tarihine ışık tutan seyyahlardan biri de Venedik elçisi Ambrogio Contarini'dir. Uzun Hasan'a seyahatinden dönüşte 1476 yılı yazında Hacı Tarhan'a uğrayan elçi bir müddet şehirde kalarak gözlemlerini: "*Astrahan (Hacı Tarhan), şimdiki Tatar hanının üç yeğeninin idaresi altında bulunmaktadır. Onlar kendilerine bağlı boylarla birlikte Çerkezistan ovalarında ve Tana (Tanais/Azov/Azak) yakınlarında ve bazen de sıcaklar düştüğü vakit hem serin hem de taze otlaklar için Rus hudutlarına yakın mesafelerde konar-göçer yaşamaktadırlar. Astrahan'da ise yalnızca kış aylarında ve kışı takiben birkaç ay kalıyorlar. Şehir Volga sahilinde bulunuyor. Şehrin etrafı alçak duvarlarla örülü*

¹⁶ Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK, Ankara 1983, s.30-32; İsmail Aka, *Timurlular*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.32; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001, s.499.

¹⁷ Deguignes, *Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, Terc. Hüseyin Cahit, Tanin Matbaası, İstanbul 1924, s.217-218.

¹⁸ Yaşar Yücel, *a.g.e.*, s.30-32; İsmail Aka, *Timurlular*, s.33; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s.499.

¹⁹ İlya Zaitsev, "Astrahan Hanlığı", *Türkler*, VIII, Çev. Zharmukhamed Zardukhan, s.460.

olup fazla geniş değildir. Evlerin hemen tamamı kerpiçten yapılmıştır. Yakın bir zamanda tahrip edildiği anlaşılan büyük binaların yıkıntıları halen tazeliğini koruyor. Eski devirlerde Astrahan'ın ticaret merkezi olduğunu, Venedik'e giden baharatın Tana ve Astrahan yolundan gittiğini söylüyorlar. Benim tahminime göre de baharatı doğrudan Astrahan'dan Tana'ya gönderiyorlardı ki, iki şehrin arasındaki mesafe sekiz günlük yol idi. Astrahan hakimi Kasım Han vergi almaları için her yıl Rusya'ya, Moskova dükünün yanına bir elçi gönderiyor”²⁰, şeklinde kaydetmiştir.

2-Hacı Tarhan (Astarhan) Hanlığı

Hacı Tarhan toprakları 1459 yılına kadar Altınordu'nun bir parçası olarak Timur Kutluk'un torunu Küçük Muhammed'in hakimiyetinde idi. Altınordu'daki karışıklıklar esnasında 1466'da Küçük Muhammed Han'ın oğlu Mahmut Han'ın oğullarından Kasım tarafından Nogay mirzalarının desteğinde burada Astrahan Hanlığı'nın temelleri atıldı. İdil boyu ve Don, Kuban ve Terek nehirleri sahası hanlığın hâkimiyeti altına alındı. Hacı Tarhan'dan başka İdil boyundaki Berekzan ve Uslan şehirleri de Kasım Han'a tabi oldu²¹.

Bu dönemde *Hacı Tarhan el-cedîd* hanlığın başkenti idi. XV. asırda bilhassa Altınordu'nun çöküşünden sonra şehir tekrar ticaret merkezi olarak önem kazanmıştır. Avrasya'nın en mühim ticaret yolu üzerinde bulunması ve bu yüzden zenginliği dolayısıyla komşu ülkeler tarafından sürekli hücumlara maruz kaldığı için, hiçbir dönem iç istikrarını sağlayamamıştır. Altınordu'dan ayrılan ve kısmen daha güçlü olan diğer Türk hanlıklarının ve bilhassa Kırım ve Nogay hanlıklarının nüfuz mücadelesine sahne olmuştur²².

Kasım'ın Hacı Tarhan'da yeni bir hanlık kurması Saray'daki Ahmed Han tarafından tasvip edilmemiş ve aralarında uzun süre mücadele yaşanmıştır. Kasım Han yeni kurulmakta olan Kazak Hanlığı ile de yakın münasebetler kurmuştur. Bundan dolayı Sibir Hanı İbek ile aralarında mücadele başlamış ve İbek Han Hacı Tarhan üzerine yürüyerek şehri muhasara etmiştir. Bu tehlike karşısında Kasım Han ile Saray hanı Ahmed Han arasında yakınlık meydana gelmiştir²³. Contarini'nin seyahatnamesinde bahsedildiği gibi Moskova Knezlerinin Astrahan

²⁰ *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnâmeleri*, Terc. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, s.114-115; M.Rıbuşkin, *Zapiski obe Astrahani*, Moskva 1841, s.13; *İstoriya Tatarii*, s.56-57.

²¹ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1992, s.274.

²² Reşit Rahmeti Arat, “Astrhan”, *İ.A.*, I, s.680-682.

²³ Kurat, *Türk Kavimleri*, s.275.

hanına vergi vermesi, yeni kurulan bu hanlığın Altınordu'nun güçlü varislerinden olduğunu göstermektedir.

Hacı Tarhan'ın Altınordu'dan müstakil bir devlet olarak hüküm sürmeye başlaması esas itibariyle XVI. asrın başlarıdır. 1502 yılında Kırım hanı Mengli Giray, Altınordu'nun son kalıntılarını ortadan kaldırdı. Bu tarihten sonra Hacı Tarhan Altınordu'nun siyasi halefi haline geldi²⁴. Ancak yeni bir hanlığa tahammül edemeyen Kırım Hanlığı'nın müdahaleleri gecikmedi.

Kasım'dan sonra tahta Abdülkerim bin Mahmud geçti. O'nun hükümdarlığı (1502 -1514) zamanında şehirde tam bir otorite kurulamadı. Hacı Tarhan, Altınordu'nun bir parçası sayıldığından Taht-İli'nde hak iddia eden Kırım Hanlığı'nın taarruzlarına uğradı. Abdülkerim Han Nogay mirzaları ile birlikte 1509'da Kırım'a karşı bir sefer açmış ise de mağlup olmaktan kurtulamadı²⁵. Canibek bin Mahmud devrinde (1514-1521) 1515 yılında Muhammed Giray şehre ve Nogaylara karşı yürütülen büyük askeri sefer sırasında Hacı Tarhan'ı kuşattı. Canibek bin Mahmud Nogay ordasına kaçmak zorunda bırakıldı. Muhammed Giray bu süre içinde şehre tam hâkim olamadığı için Canibek tahtına geri döndü. 1521'de Nogay mirzası Seydahmet bin Musa şehri işgal etti ve taht varislerinden birçoğunu katletti. Onun ardından Ekim 1521'den sonra iktidara Hüseyin bin Mahmud geçti. O da Nogaylara bağımlı kaldı. Muhammed Giray Altınordu'dan kopan bütün Tatar hanlıkları üzerinde egemenliğini kurabilmek için 1523 yılında yeniden Hacı Tarhan'a karşı büyük bir askeri seferberlik başlattı. Şehir Kırım kuvvetleri tarafından talan edildi. İktidarda bulunan Hüseyin han yeniden Nogay Ordasına sığındı. Bu zaferden çok geçmeden Muhammed Giray ve yakınları şehrin yakınlarında Nogaylar tarafından katledildi. Hüseyin bin Mahmud Astrahan'a yeniden döndü. Şeyh Ahmed bin Ahmed'in 1528 yılına kadar hüküm sürdüğü tahmin edilmektedir. Kısa süren iktidarında önemli vakıalar olmadığı için hakkındaki malumatlar da oldukça sınırlıdır. Onun ardından Kasım bin Seyidahmet 1532 yazında Hacı Tarhan hanı olarak görülmektedir. 30'lu yılların başlarında Moskova ile olan barışçı ilişkilerine rağmen, Hacı Tarhan hanı Rus Grandüklerden alınan geleneksel verginin adreslerinden biri olarak bilinmektedir. Kırım hanedanından gelen İslam Giray bin Muhammed Giray'ın Hacı Tarhan'daki iktidarı kısa sürdü. Bu esnada Kasım bin Seyidahmed ikinci kez Hacı Tarhan hanı olarak tahta geçti²⁶.

²⁴ Zaitsev, a.g.m., s.460.

²⁵ Kurat, *Türk Kavimleri*, s.275-276.

²⁶ Zaitsev, a.g.m., s.461-462.

Astarhan hanlığı 1532'de bu defa Kafkaslardan Çerkezlerin hücumuna uğradı. Şehir Çerkezler tarafından ele geçirildi. Han iyi ilişkiler içerisinde olduğu Rusya Grandükasına Çerkezlerin Astrahan'ı yağma ettikleri haberini gönderdi²⁷. Ne yazık ki, Kasım Han 1532'de Çerkezlerin Hacı Tarhan'a yaptığı bu ani baskında hayatını kaybetti²⁸.

Onun ardından Ak Kubek bin Murtaza 1532'de muhtemelen Çerkezler tarafından Hacı Tarhan hanı olarak tahta oturtuldu. Çerkezlerin desteğine sahipti. Yaklaşık bir yıl iktidarda kaldı. Nogaylar tarafından tahttan indirildi. Yine Nogaylar tarafından Abdurrahman bin Abdülkerim tahta oturtuldu. Nogay mirzalarından birçoğu Moskova'nın tesirinde olduğu için Astrahan Hanlığı'nda da Rus tesirleri görülmeye başlandı. Nitekim Abdurrahman iktidara geldiği 1533'de Kırım'a karşı müttefik bulmak gayesiyle Moskova'ya sefir yolladı²⁹. Ticaret serbestisi talebinde bulunduğu gibi, Grandükle dost geçinmek arzusunu ortaya koydu. 70 Nogay mirzası yeni Grandük İvan Vasileviç'e 70 kişilik elçilik heyeti gönderdi. Beraberlerinde çok sayıda tüccar ve oldukça yüklü ticari ve hediye mal vardı³⁰. Moskova ile sürekli barış münasebetleri içerisinde oldu. Onun iktidarı esnasında 1535-1536 yılları arasında İslam Giray bin Muhammed Giray şehri ele geçirmek için teşebbüslerde bulundu. Kanuni Sultan Süleyman'a yazdığı mektubunda Hacı Tarhan'ın teslim olduğunu ve şehir camiinde Sultan Süleyman adına hutbe okunduğunu yazdı. 1537'de Hacı Tarhan tahtına Derviş Ali bin Şeyh Haydar geçti. Zayıf bir iktidara sahip olan Derviş Ali Nogaylara bağımlı kaldı. Çerkezlerin ve Kırımlıların şehirde başlattığı olaylar sonucunda Derviş Ali önce dayısı olan Nogay mirzası İsmail'e, oradan da Moskova'ya kaçarak Rusya'ya yerleşti³¹. Derviş Ali'nin bu ilk iktidarının ardından ikinci defa Hacı Tarhan hanı olan Abdurrahman bin Abdülkerim yaklaşık 1543 yılına kadar iktidarda kaldı.

Ak Kubek bin Murtaza 1545'de ikinci defa Hacı Tarhan hanı oldu. 1546 senesinde Yamgurçı bin Berdibek tarafından tahttan indirildi. Bu sıralarda Kırım hanı olan Sahib Giray 1549'da beraberinde birçok yeniçeri olduğu halde, Hacı Tarhan'a hücumla şehri ele geçirdi ve şehir kısa bir süre için tahrip edildi. Yamgurçı, Nogaylara sığındı. Sahib Giray'ın daha sonra Kırım'a geri dönmesiyle Yamgurçı bin Berdibek tekrar Hacı Tarhan'a döndü. Aynı senenin sonunda şehir, Rus Kazaçileri tarafından ele geçirildi. Yamgurçı bu defa Çerkezlere sığındı³².

²⁷ Deguignes, *a.g.e.*, s.237.

²⁸ M.Hudyakov, *Oçerki Po İstorii Kazanskogo Hanstva*, İnsan Yayınları, Moskva 1991, s.147.

²⁹ Zaitsev, *a.g.m.*, s.462

³⁰ Deguignes, *a.g.e.*, s.237.

³¹ Zaitsev, *a.g.m.*, s.462.

³² Zaitsev, *a.g.m.*, s.462-463; Kurat, *Türk Kavimleri*, s.277-278.

Hacı Tarhan'da güçlü iktidarların bulunmaması, Altınordu sonrasında kurulan Türk hanlıklarının Altınordu'nun mirasına sahip çıkmak istemesi ve aralarında siyasi ve askeri bakımlardan en zayıf olanın Hacı Tarhan hanlığı olması dolayısıyla istikrarsızlık ve taarruzlardan kurtulamamıştır. İktidarlar hep kısa süreli olmuş, hanları ya Kırım ya da Nogaylara bağımlı kalmıştır. Kimi hanlar da tahtını ve istiklâlini koruyabilmek için Ruslarla dahi işbirliği yapmaktan çekinmemiştir.

3-Hacı Tarhan Hanlığı'nın Ruslar tarafından İşgali

Altınordu Devleti'nin ardından bir müddet Kazan ve Kırım hanlıklarına vergi vermek mecburiyetinde kalan Moskova, 1520'li yıllardan itibaren Kazan Hanlığı'na karşı ciddi bir tehlike oluşturmağa başladı. Moskova'nın 1548 ve bizzat IV. İvan'ın iştirak ettiği 1550 muhasarası kısmen hafif atlatılmış ise de kısa bir süre sonra Kazan düşmüştür. Kazan Hanlığı'nın Ruslar tarafından ilhakı, Başkurt topraklarını, Nogay Orda'yı, Sibir Hanlığı'nı ve Hacı Tarhan Hanlığı'nı savunmasız hale getirmiştir.

Hacı Tarhan Hanlığı topraklarının büyük bir bölümü bu sıralarda Nogay Orda'nın kontrolünde idi. Nogay beyi Yusuf Ruslara karşı yürüttükleri bağımsızlık savaşında Kazanlıları destekledi. 3000 kişilik Nogay Tatarlarından oluşan askeri kuvvet Kazan hanı Yadigar Han^{*}'a yardım için gönderildi. Bu kuvvet Kazan'ın muhafazası için yapılan savaşlara katıldı. Yadigar hanın esir alınmasından sonra Kazanlılar Nogay şehzadelerini han olarak tahta oturtular. Bu meyanda Yusuf'un oğlu Ali Kazan hanı oldu³³.

Kazan Hanlığı'nın ardından Hacı Tarhan'ı da işgal ederek Hazar'a ulaşmak niyetinde olan Rusya, elde ettiği bazı Nogay mirzalarını da kullanarak bu istikrarsız ve zayıf devleti ortadan kaldırmada hiç zorluk çekmeyecekti. Önce kendisine bağımlı adayları tahta oturtarak mevcut istikrarsızlığı daha da körükleyecek, en nihayetinde ilhakı meşru gösterecek tüm şartları oluşturacaktı.

Hacı Tarhan tahtının varisleri iktidara gelebilmek için Rusya'nın desteğine muhtaç hale gelmiştir. Bunlardan yukarıda Çerkezlere sığındığını gördüğümüz

* Yadigar Han, Astrahan hanı Kasım bin Seyidahmed'in oğlu idi. 1542 yılında Rusya'ya giderek Rus ordusuna katılan Yadigar Han 1550 yılında Rusların Kazan'a hücumunda Rus ordusu saflarında bulunuyordu. Aynı yıl Ruslardan ayrılarak Nogay Hanlığı'na geçti. 1551 yılında Kazan Tatarları tarafından Kazan Hanlığı tahtına oturtuldu. 2 Ekim 1552'de Ruslar tarafından esir alınan Yadigar han konvoy eşliğinde Moskova'ya götürüldü. Hristiyanlığı kabul etmesi karşılığında hayatını kurtardı. 26 Şubat 1553'de yapılan törenle Hristiyanlığa geçti. Kendisine Simeon adı verildi. 1565'de Moskova'da öldü ve Çudov manastırına defnedildi. Bkz., Hudyakov, *a.g.e.*, s.147 ve 172-173.

³³ Hudyakov, *a.g.e.*, s.165.

Yamgurçı bin Berdibek Rusya'nın desteğini arayarak Ruslarla dostluk münasebetleri kurmaya özen göstermiş, hatta Rus çarı İvan'a tabi olmak istemiştir. Bu ilişkiler çerçevesinde bazı şehzadeler Moskova'ya giderek Rus hizmetine girmiştir. Kazan şehrinin zaptı ve halkının katliamı sırasında Astrahan'da hanlık makamında oturan Yamgurçı Han, herhangi bir teşebbüste bulunmamıştır. Ancak Kazan Hanlığı'nın düşmesini müteakip, Rus tehlikesi İdil nehri boyunca süratle Astrahan'ı da tehdit edince siyasi tutumunu değiştirmiş ve Kırım hanı Devlet Giray ve hatta Osmanlı Devleti'ne müracaata başlamıştır³⁴. Bu arada Süyünbike'nin babası Nogay beyi Yusuf'la da temas kurmuştur. Yusuf, kızı Süyünbike'nin Ruslar tarafından Kazan Hanlığı tahtından indirilmesi ve onunla birlikte torununun esir düşmesinden dolayı Rusya'ya hasım idi. Yamgurçı'nın bu siyasi manevrası üzerine Moskova'nın Hacı Tarhan'a karşı tutumu değişti. Hacı Tarhan'ı himaye politikasını terk ederek ilhak etme planlarını hayata geçirmeye başladı. Hacı Tarhan'ın ilhakını meşru ve haklı göstermeye çalışan Ruslar Astrahan'ın Rus vekâyinamelerinde adı geçen ve bir zamanlar Vladimir'in oğlu Mstislav tarafından yönetildiği iddia edilen eski Rus şehirlerinden *Tmutarakan* olduğunu ileri sürerek hak iddia ettiler. Oysa *Tmutarakan* şehri Astrahan'la isim benzerliğinden öte bir anlam taşıymıyordu³⁵.

Yusuf'a hasım olan bazı Nogay mirzaları, başta Moskova'yla yaptığı ticari münasebetlerin devamını arzulayan Mirza İsmail, Ruslarla işbirliği yaptı. Sabık Astrahan hanı ve aynı zamanda akrabası olan sürgündeki Derviş'in yeniden Astrahan tahtına çıkarılması karşılığında tüm güçleriyle Rusların yanında yer alacağını ilan etti³⁶. Mirza İsmail'in bu tutumu Astrahanlılar arasına nifak sokmak için bekleyen Ruslar için kaçırılmaz bir fırsat idi. Mirza İsmail için Astrahan'ın istiklâli, Astrahan Türklerinin bağımsız yaşaması, ticari önceliklerinin çok gerisindeydi. "*İnsanlar öldüğü zaman kefen bulunamaması beni daha çok ilgilendiriyor*" diyen Mirza İsmail'in ihaneti Mirza Yusuf'un planlarını zora soktu³⁷.

Çar 1554 yılı baharında Mirza İsmail'le yaptığı anlaşmaya sadık kalarak Derviş'i Astrahan hanı ilan etmeye karar verdi. Derviş Ali Han, 1539'da

³⁴ Kurat, *Türk Kavimleri*, s.278.

³⁵ Karamzin, *a.g.e.*,s.224-225; Hudyakov, *a.g.e.*, s.166. Ruslar tarafından *Tmutarakan*, Hazarlar tarafından *Taman Tarhan* adını taşıyan Hazarlara ait büyük ticaret şehirlerinden biri olan bu şehir Kuban nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yerde bulunuyordu (Bkz., Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.161). 968'de Kiev Knezi Vladimir Svyatoslaviç tarafından ele geçirildikten sonra *Tmutarakan* Knezliği'ne dönüştü. Svyatoslaviç'in 3. hizmetçisinden doğan oğlu Mstislav Vladimiroviç 1033'de ölümüne kadar *Tmutarakan* knezliği yaptı. Bkz., Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK, Ankara 2007, s.96.

³⁶ Karamzin, *a.g.e.*, s.225.

³⁷ Hudyakov, *a.g.e.*, s.165.

Astrahan tahtından indirildikten sonra, bir müddet Nogaylar arasında kalmış, 1548'de Rusya'da bulunmuş, 1549'da tekrar Nogaylar arasına dönmüş, son olarak yine Rusya'da kendisine arpalık olarak verilen Zvenigorod şehrinde yaşamaya başlamıştı. Burada bulunduğu sırada Nogay mirzalarının dilekleri ve IV. İvan'ın emri üzerine Astrahan'a yeniden han nasbedilmişti³⁸. Derviş Ali Han, meşhur Rus komutanlar Knyaz Yuri İvanoviç Pronski, Şemyakin ve İgnatiy Veşnyakov komutasında, içlerinde Bayar ailelerinin, saray asilzadelerinin, nişancılarının, Kazaçi ve Vyatçanların olduğu küçük ancak seçkin bir orduyla Astrahan'a sevk edildi. 29 Haziran'da, ileride Osmanlı'nın Don Volga nehrini birleştireceği mevki olan Perevolok'a ulaşan Şemyakin Knyaz Aleksander Vyazemski'nin önünde askeri birliği komuta ediyordu. Bu ordu Rus kuvvetlerinin durumunu öğrenmek üzere gönderilmiş olan birkaç yüz Astrahanlıdan oluşan öncü kuvvetlerle Kara Ada yakınlarında karşılaşarak onları mağlup etti. Yamgurçı'nın şehrin beş verst (1.06km) aşağılarında olduğunu, Tatarların ise adalarda kendi uruğları arasında bulduklarını esirlerden öğrenen Ruslar, Batu'nun başkenti Saray'ın yıkık harabelerinin yanından süratle Astrahan istikametinde ilerlediler. Şemyakin 2 Temmuz 1554'de halk tarafından terkedilmiş olan şehre girdi. Derviş Astrahan tahtına oturdu. Knyaz Vyazemski ise Yamgurçı'nın terk etmiş olduğu karargâhında az sayıda top ve tüfek bulabildi. Tümen ve Beyaz Göl yönünde kaçanlar takibe alındı ve ele geçirilenlerin bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da terkedilmiş şehre getirilerek Astrahan'ın yeni hanı Derviş'e teslim edildi. Bu arada Yamgurçı yaklaşık 20 adamıyla Azak'a çekildi. Karısı ve kızları Ruslar tarafından ele geçirildi. Yine Astrahan Hanlığı'nın yönetiminde bulunan kişiler Derviş'e hizmet etmeleri ve çara sadık kalmaları şartıyla, hayat ve hürriyetlerini kurtardılar. Han bu kişileri mensup oldukları uruğlara dağıtarak şehirde yaşamalarına izin verdi. Astrahan'a toplanan halkın içerisinde 500 şehzade ve mirza, yaklaşık 10 bin civarında da halk bulunuyordu. Hep birlikte çara bağlılık yemini ettiler. Yapılan sözleşmede Rusya'ya her yıl 40 bin altın ve 3 bin balık vergi vermeyi, Derviş'in ölümü halinde kendilerine hiçbir yerden yeni bir han arayışına girmemeyi, yeni hanın çar IV. İvan veya halefleri tarafından tayin edilmesini, Rusların Kazan'dan Hazar'a kadar her yerde vergisiz ve izinsiz serbestçe balık avlayabileceklerini taahhüt ettiler. Knyaz Şemyakin ve Veşnyakov Astrahan'da düzeni sağladıktan sonra, hanın güvenliği yanı sıra gözetim altında tutulması için de Rus asilzadelerden Turgenev komutasındaki Kazaçileri Astrahan'a yerleştirerek, yanlarına aldıkları hanedan mensubu beş kişi ve çok sayıda Rus esiriyle Moskova'ya döndüler³⁹.

³⁸ Kurat, *Türk Kavimleri*, s.278.

³⁹ Karamzin, *a.g.e.*, s.225-226; Rıbuşkına, *Zapiski obe Astrahani*, s.18.

Astrahan'ın ele geçirildiğini doğum gününe denk gelen 29 Ağustos 1554'de haber alan Çar IV. İvan saray erkânı ve metropolitin de bulunduğu mecliste kutlamalar tertip etti. Kilise duası yapıldı. Bu zaferin komutanları ödüllendirildi. Astrahan hanının esir alınarak Moskova'ya getirilen zevceleri ve kızları imparator tarafından karşılandı⁴⁰.

Ruslar tarafından Astrahan tahtına oturtulan Derviş, Ruslara karşı ağır taahhütlerde bulunduğunu, Rusların bununla da yetinmeyerek Astrahan hanlığını tamamen ilhak edeceğini anlamakta gecikmedi. Selefî Yamgurçî bin Berdibek gibi bir müddet sonra Kırım hanı Devlet Giray'la temasa geçerek yanına aldığı Kırım şehzadelerinden Kazbulat'la birlikte Ruslara karşı mücadeleye girdi. Derviş Han Kırım ve Osmanlı devletinden asker ve mühimmat desteği aldı. Bunlar içerisinde tam teçizatlı 300 yeniçerinin bulunduğu bilinmektedir⁴¹. Gelişmeler üzerine derhal harekete geçen Rusya, İvan Çeremisinov komutasında seçkin nişancılardan oluşan bir gönüllü orduyu Derviş'in üzerine sevk etti. Astrahan halkını şehrin dışına çıkararak savunma hazırlığına girişen Derviş, Ruslarla çetin bir mücadeleye hazırlanırken bir zamanlar kendisini Astrahan tahtına oturtan Nogay mirzalarından meşhur İsmail'in Ruslarla yeniden kurduğu işbirliği tüm planları altüst etti. Mirza İsmail'in Çeremisinov komutasındaki kuvvetlerle birlik olması üzerine tutunamayan Astrahan kuvvetleri dağıldı ve Derviş 1557'de bozguna uğrayarak sabık Astrahan hanı Yamgurçî gibi Azak'a sığındı⁴². Oradan İstanbul'a, bir müddet sonra da hayatının son günlerini geçireceği Mekke'ye gitti. Kazbulat ise Nogay hanlığı topraklarına göç etti. 1558'de Rus yönetimi Kazbulat'a Rusya'ya yerleşmesi ve barış içinde yaşaması teklifinde bulundu ise de Kazbulat tarafından bu teklif kabul edilmedi⁴³.

Bu tarihten itibaren Astrahan doğrudan Rusya'ya ilhak edildi. On asırdan fazla bir Türk nehri olan İdil nehri, baştanbaşa bir Rus nehri haline gelerek Volga adını aldı. Astrahan'ın ele geçirilmesi Rusya için tarihinin en büyük kazançlarından biri oldu. Kazan'ın ardından Astrahan'ın da Rusya'yailhakı Kafkasya, Sibiryaya ve Orta Asya istikametinde Rusya'nın yayılmasında kilit rol oynadı. Çar IV. İvan hem bölgede hem de Batılı devletler nazarında büyük bir prestij kazandı. Rus idaresi Hazar denizine kadar ulaştı. Hazar çevresinde hem siyasi hem de ticari olarak Rusya'nın tesiri yayıldı. Rusya yeni kuvvet ve

⁴⁰ Karamzin, *a.g.e.*, s.226; Deguignes, *a.g.e.*, s.240. Hanın kızlarının en küçüğü yolda bir erkek çocuğu dünyaya getirdi. Bu çocuk Moskova'da annesiyle birlikte vaftiz edildi. Çocuğa Petr, annesine ise Yuliana adı verildi. Çar bu kadını saray asilzadelerinden Zahariy Pleşev ile evlendirdi. Bkz., Karamzin, *a.g.e.*, s.226; Deguignes, *a.g.e.*, s.240.

⁴¹ Hudyakov, *a.g.e.*, s.166.

⁴² Karamzin, *a.g.e.*, s.226.

⁴³ Hudyakov, *a.g.e.*, s.172.

zenginliklere ulaştı. Uzak diyarlardan Astrahan'a gelen tüccarlar artık Rusya'ya vergi vermeye başladılar. Ticari münasebetlerin sekteye uğramaması için Hive ve Buhara hanları üst düzey yetkililerini bol hediyelerle Moskova'ya göndererek ticaret serbestisinin devamını talep ettiler. Civar ülkeler Rus himayesini aramaya koyuldular. Şavkal, Tümen, Gürcistan Rus himayesini talep ettiği gibi, bazı Çerkez liderler Rusya'ya itaat edeceklerini, Osmanlı Rus savaşlarında Rusya'nın yanında yer alacaklarını bildirdiler⁴⁴.

Astrahan'ın Rusların eline geçmesinde büyük rol oynayan Mirza İsmail, Ruslara hizmet etmeye devam etmiştir. Gerek Ruslara karşı halen direniş halinde olan kesimlerin sindirilmesinde, gerekse bölgede Rus hâkimiyetinin tam manasıyla yerleşmesinde büyük çaba sarf etmiştir. Kardeşi Yusuf'u da ortadan kaldıran Mirza İsmail Saray şehrinden Çara yazdığı mektupta: "*Dünyada artık düşmanın kalmadı. Yeğenlerim ve çocuklarım yekvücut olarak tüm selâhiyeti bana verdiler. Bütün ulusları bu meyanda idare ediyorum*" diyordu. Astrahan'ın işgali sonrasında henüz itaat altına alınmamış ve Rusya'ya hasmâne duygular besleyen Nogay mirzaları bulunuyordu. Mirza İsmail bunların ortadan kaldırılması için, biri Perevolok'ta, diğeri Irgız (şimdiki Saratov) civarında kalelerin kurulmasını teklif etti⁴⁵. Artık Ruslar için ilhak tamamlanmış, geride şehrin ve bölgenin muhkem hale getirilmesi kalmıştı.

Konar-göçer kabilelerin baskınlarından endişelenen Ruslar Astrahan'ın ilk Voyvodası Çeremisinov'un teşebbüsüyle 1558'de Astrahan şehrini İdil'in sağ tarafında bulunduğu yerden 12km daha güneyde nehrin asıl yatağının sol yakasına, bugünkü Astrahan şehir merkezinin bulunduğu mevkie nakletti. Astrahan Ordusu (Astrahanskoe Voevodstva) teşkil edildi. Askeri kale ilk olarak ağaç ve kerpiçten yapıldı. 1558 yılında şehrin bu yeni halini gören İngiliz elçisi E. Djenkinson şöyle bilgi veriyor; "*Ağaç ve kerpiç duvarla çevrili şehrin merkezinde saray bulunuyor. Sağlam olmadığı gibi güzel de değil. Binalar alçak ve basit. Çar Astrahan'ın muhafazasına oldukça önem veriyor. Sarayın yapılması için buraya her yıl ustalar, ağaç ve diğer gerekli malzemeler gönderiyor*"⁴⁶. Kalenin muhafazası için daimi garnizon oluşturuldu. Ancak şehir bu haliyle ne Kırım Tatarlarının ne de Nogayların taarruzlarına dayanabilecek durumda idi. 1580 yılında Kırım ordusunun başarısızlıkla sonuçlanan muhasara girişiminden sonra şehrin daha güçlü bir hale sokulması için kolları sıvayan Rus yönetimi bu defa kaleyi taştan inşa edecektir. Daha sonraki yıllarda kulelerin, taş hramların

⁴⁴ Karamzin, *a.g.e.*, s.227; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 1987, s.155.

⁴⁵ Karamzin, *a.g.e.*, s.228.

⁴⁶ <http://history.astrakhan.ws> 25 Aralık 2007

yapılmasıyla, kale içinde inşa edilen kilise ve manastırlarla şehir daha mükemmel hale getirilecektir.

4-Osmanlı Devleti'nin Hacı Tarhan (Ejderhan) Seferi

Kanuni Sultan Süleyman'ın daha 1563'te yapmak istediği sefer, Malta seferi de araya girdiği için bir süre ertelendi. Oğlu II. Selim 1567'de bu seferi yeniden ele aldı. Rusların Kafkaslara kadar sokulması Osmanlı devlet adamlarının dikkatlerini Rusya tarafına çevirmelerine sebep oldu. Kazan'dan, Astrahan'dan kaçarak Azak ve Kırım güzergâhıyla İstanbul'a gelen mülteciler, İdil boyu Müslümanlarının Rus zulmüne maruz kaldıklarını dile getiriyorlardı. Özbek ve Buhara Hanlıklarından gelen elçiler Astrahan'ın işgal edilmesiyle, cami ve mescitlerin yıkıldığını, İslam ahalinin katledildiğini, Orta Asya hacılarına yolun kapandığını, tüccarların emniyetinin ortadan kalktığını şikâyet ederek Osmanlı devletinin müdahalesini talep ediyorlardı⁴⁷. İstanbul'da bulunan Litvanya elçileri de bu plan doğrultusunda padişahı harekete geçirmeye çalışıyordu.

Kuzey Kafkasya'nın tehlikeye düşmesi, Kafkasya üzerinden İran'ın tehdit edilme imkânının sıkıntıya girmesi, Rus Kazaçilerinin Osmanlı hudutlarına taarruzları, İdil boyu Müslümanlarının, Orta Asya Türk hanlıklarının imdat çağrıları Osmanlı devletinin bölgeye müdahalesini kaçınılmaz hale getirdi.

Hacı Tarhan'ın son hanları Azak kalesine sığınmışlardı. Bunlardan bazıları İstanbul'a gelerek Osmanlıyı Rusya'ya karşı harekete geçirmeye çalışıyordu. Don-Volga projesi böyle bir siyasi ortamda Osmanlı'nın politikası olarak ortaya çıktı. Bu projenin mimarı olarak kaynaklarda farklı görüşler mevcuttur. Bunlardan Don-Volga projesini ortaya atan kişilerden biri olarak Yarlıkaş Mirza'nın ismi geçer. Yarlıkaş Mirza'nın Sokullu Mehmed Paşa ile temas kurduğu, Osmanlı sadrazamına Don nehri ile İdil nehrini kanal ile birbirine bağlayarak Azak denizinden Hazar'a asker sevk edip İran'ı arkadan vurma, aynı zamanda İdil nehrinin aşağı ve orta kesimlerini Osmanlı hâkimiyetine alma planını sunduğu ve kabul ettirdiği sanılmaktadır⁴⁸.

Don ile Volga nehirlerinin birleştirilmesi fikrini ortaya atan kişilerden diğeri Kefe sancakbeyliğine tayin edilmiş olan defterdar Çerkez Kasım Bey olarak bilinir. Buna göre Kefe beylerbeyi Kasım Bey, Osmanlı devletinin Türkistan istikametinde yayılmasını temin etmek üzere Osmanlı devletine sunduğu öneride “Azak denizine dökülen Don nehri ile Hazar denizine dökülen

⁴⁷ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, s.159; Karamzin, *a.g.e.*, s.328; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III.cilt,II.Kısım, TTK, Ankara 1988, s.34.

⁴⁸ Kurat, *Rusya Tarihi*, s.160.

Volga (İdil) nehrinin birbirine yaklaştığı yerde 4 fersah (20-25km) kadar bir yer kazılsa Karadeniz'den Hazar Denizi'ne gemi ile geçilmek mümkün olacağından Türkistan tarafları Osmanlı ülkesine katılabilir" şeklinde görüş bildirdi. Neticede Hacı Tarhan'a bir seferi kaçınılmaz olarak gören Osmanlı devleti bu projenin seferi daha anlamlı ve kalıcı kılacağı düşüncesiyle derhal harekete geçti. Osmanlı devleti projeyi gerçekleştirmek üzere Kapıkulu bölüklerinden birkaç bin askeri Kasım Bey'e gönderdiği gibi Kırım Hanı'na da name yazılarak Kasım beyi desteklemesi istendi⁴⁹.

Rusların Kazan ve Astrahan'ı işgal ederek İdil boyuna tümüyle hâkim olması Kırım Hanlığı tarafından da endişeyle takip edilmekteydi. Kırım Han'ı 1568 tarihinde Osmanlı padişahına gönderdiği namede, Astrahan'ın Orta Asya ve Rusya Müslümanları için önemine işaret ederek yeniden ele geçirilmesi lüzumunu dile getiriyordu. Astrahan'ın Ruslar tarafından işgali Orta Asya Türk hanlıkları tarafından da tepkiyle karşılanmıştı. Hac ziyareti yapmak isteyen hacılar ve Astrahan üzerinden ticaret yapan zümreler mağdur olmuşlardı. Kırım hanı tarafından gönderilen namede Türk-İslam dünyasının hamisi Osmanlı devletinin Astrahan'ın fethi için ne gibi tedbirler aldığı soruluyordu⁵⁰. Kırım Hanına yazılan 11 Ekim 1568 tarihli cevabi nitelikteki nâme-i humâyûnda alınan tedbirler ve sefer hazırlıkları açık bir şekilde belirtilmiştir. Bu cümleden olarak Osmanlı devleti, sefere çıkacak orduya Kefe Sancağı beyi Kasım'ı serdar tayin ettiğini, Köstendil sancağı beyinin Osmanlı askeriyeye birlikte gönderileceğini, bölgedeki Çerkez reislerinin her birine ayrı ayrı hükümler göndererek Kasım Bey'le birlikte hareket etmelerini emrettiğini bildirmiştir⁵¹.

Neticede tüm hazırlıklar yapılarak 1569 senesi ilkbaharında Kefe beyi Kasım Bey kumandasında 3000 yeniçeri ile 20 bin sipahi sefere çıktı. Bunların içinde Silistre, Niğbolu, Köstendil, Amasya, Canik ve Çorum alaybeyleri bulunuyordu. Ayrıca 30 bin Tatar askeriyeye Devlet Giray da onlara iltihak etti⁵². 4 Ağustos 1569'da 15 kadirge Azak'a 5000 yeniçeri ve kanalın kazılması için 3000 kişi götürdü⁵³. Müttelik ordular şimdiki Kaçalinsk istasyonunda bir araya geldiler. Azak'dan Don'a gitmekte olan ağır mühimmat yüklü donanmayı burada beklediler. Donanma nehrin sığ yerlerinde topları karaya çıkararak ilerledi ve hiçbir engelle karşılaşmadan 15 Ağustos'da kanal açılacak olan noktaya (Perevolok) ulaştı. Don Kazaçileri Sultanın ordusunun seferinden haberdar

⁴⁹ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic ül- Vukûat*, I-II, Haz. Neşet Çağatay, TTK, Ankara 1987, s.109.

⁵⁰ *Osmanlı Belgelerinde Kazan*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2005, s.5.

⁵¹ *Osmanlı Belgelerinde Kazan*, s.6.

⁵² Reşid Rahmeti Arat, "Astrahan Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, I, TKAE, Ankara 1992, s.415-416.

⁵³ Joseph Von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, III, Üçdal Neşriyat, Yersiz-Tarihsiz, s.558.

olduğu için korkudan step içlerine kaçtı⁵⁴. Derhal çalışmaya başlayan amele taburları yaklaşık üç ay içerisinde mesafenin üçte birini kazdı. Amele çalışırken ordu da Ruslar tarafından yeni yerine nakledilen Astrahan kalesini kuşatmak üzere harekete geçti. Ancak topların geride kalması, kış mevsiminin de yaklaşması sebebiyle hafif bir muhasara yapıldı. Kasım Bey kışı eski Astrahan'ın olduğu yerde yapacağı bir kalede geçirip ilkbaharda kaleyi almak tasavvurunda idi⁵⁵.

Bu arada Ruslar da gerekli önlemleri almış bulunuyordu. IV. İvan Nijninograd'da büyük bir ordu toplayarak Knyaz Petr Serebryan komutasında gönüllülerden oluşan hafif bir kuvveti Astrahan'ı işgale sevk etti⁵⁶. Serebryan kumandasında 15 bin askerden oluşan Rus ordusu, kanalın inşasında çalışan Osmanlı kuvvetlerine saldırarak, dağıttı. Tatar ordusu Ruslar tarafından tamamen perişan edildi. Kurtulanlar da esir düştü⁵⁷. Bu gelişmeler üzerine 16 Eylül'de Kasım Bey ve Devlet Giray Han muhasarayı kaldırarak Astrahan aşağılarında eski Hazar başkenti olduğu sanılan şehirciğe çekildi. Astrahan kuvvetleri ve Nogaylar da buradaydı. Kışın konaklamak üzere burada bir kale yapımına başlandı⁵⁸.

Devlet Giray Han bu teşebbüsün başarıya ulaşması halinde Kırım Hanlığı'nın mevcut yarı istiklâlini de kaybedeceği korkusuna kapılarak kanal açılmasına ve Astrahan'ın zaptına karşı olumsuz tavır aldı. Böylesine hassas bir dönemde Devlet Giray'ın haince telkinleri Osmanlı askerinin maneviyatını bozdu. Devlet Giray'ın adamları Osmanlı askerine bu bölgelerde kış mevsiminin dokuz ay sürdüğü, dini ibadet ve istirahatın zor olduğu yolunda şayia çıkardılar. Ordu Kasım beyin Astrahan altlarında kışlama niyetini öğrenince çıkarılan şayanın da tesiriyle şaşkına döndü. Böylece asker arasında huzursuzluk baş gösterdi. Kasım bey planlarından vazgeçerek Devlet Giray'ın da teşviki ile ağaçtan yapılmış olan istihkâmları 26 Eylül'de yaktı. Devlet Giray'la birlikte Astrahan'dan ayrıldı⁵⁹. Ordu yaklaşık bir ay sonra Azak'a ulaştı. Kasım Bey Osmanlı askerini oradan gemilere bindirdi. Felaket bununla da bitmedi. Donanma Karadeniz'de şiddetli bir fırtınaya yakalandı. Gemilerin bir kaçı battı. Osmanlı ordusundan İstanbul'a ancak 7000 kişi dönebildi⁶⁰.

⁵⁴ Karamzin, *a.g.e.*, s.329.

⁵⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.36.

⁵⁶ *gös.yer.*

⁵⁷ Hammer, *a.g.e.*, s.558-559.

⁵⁸ Karamzin, *a.g.e.*, s.329.

⁵⁹ Karamzin, *a.g.e.*, s.330.

⁶⁰ Hammer, *a.g.e.*, s.558-559.

Sefere geç başlanması, iklim şartlarının dikkate alınmaması, kanalın açılmasından önce yerinde esaslı araştırmaların yapılmamış olması ve Devlet Giray'ın olumsuz tavır takınması projenin başarısız olmasına yol açmıştır⁶¹. Bu trajik hadise üzerine 1570 yılı baharında Novossiltov adında bir Rus elçisi İstanbul'a gelerek Osmanlı devleti ile Rusya arasındaki dostluk ve ittifak münasebetlerinin yeniden kurulmasını arzulayan Rus Çarının mektubunu getirdi. Bu mektupta Rusya'nın Müslüman ahaliye karşı herhangi bir baskı yapmadığı, aksine gayet hoşgörülü olduğu dile getiriliyordu. Rus elçisi istediği neticeyi almış olacak ki, memnun bir şekilde İstanbul'dan ayrıldı⁶².

5-Kırım Hanlığı'nın Hacı Tarhan'ı Kurtarma Çabaları

Astrahan seferinin başarısızlığı ne Osmanlı Devleti'ni ne de Kırım Hanlığı'nı bu davadan yıldırmadı. 1571'de Kırım hanı Devlet Giray, Osmanlı sultanının emriyle yeniçerilerin desteğinde Moskova seferine çıktı. Amaç Moskova'yı Kazan ve Astrahan iddialarından vazgeçirebilmektir. Devlet Giray ordusuyla önce Tula'ya geldi ve bütün kasabaları ateşe verdi. Buradan Oka nehri üzerinden Serepuhov'a, oradan da Moskova'ya ulaştı. Şehrin etrafındaki kasabaları yerle bir etti. Moskova'ya girerek şehri ateşe verdi. Devlet Giray, şehri terk edip kaçan IV. İvan'ın nezdine elçilerini gönderdi. Çar'a hitaben yazdığı mektupta oldukça ağır bir üslup ve tehditle; "*Kazan ve Astrahan için her yeri yakıp yıkacağım. Allahın izniyle bütün dünya servetlerini yerle yeksan edeceğim. Ben sana geldim şehri yaktım. Tacını ve başını istedim. Ama sen bizim karşımıza çıkmadın. Onur ve cesaretin olsaydı karşımıza çıkardın. Bizimle dostluk içinde yaşamak istiyorsan Kazan ve Astrahan'ı boşalt*"⁶³ diye yazdı. Moskova'nın, Kremlin sarayı ve hazinesinin yakılıp, 18 gün boyunca şehrin tarumar edildiği ve yaklaşık 100 bin esirle dönülen Moskova gazası ile Devlet Giray "*Taht Algan*" unvanıyla anıldı⁶⁴.

Bundan sonra aradan yıllar geçtiği halde Moskova daha tam olarak eski haline kavuşamadı. Rusya'nın diğer şehirleri de Moskova'yla aynı kaderi paylaştı. O zamanki anlatılan hikâyelere göre sadece Moskova ve çevresinde 800 bin kişi hayatını kaybetti. 150 bin kişi esir alındı. Böylece Kazan ve Astrahan'ın işgali Ruslara oldukça pahalıya mal oldu. Rus yönetimi Astrahan Hanlığı'ndan uzaklaştırıldı ve Astrahan'ın yönetiminde Kırım Hanlığı da söz sahibi oldu.

Bu zaferi duyan Osmanlı padişahı, Devlet Giray Han'a yazdığı 7 Ekim 1571 tarihli namede, Moskova seferinden bahisle "*...18 gün vilayet yakılıp*

⁶¹ Kurat, *Rusya Tarihi*, s.160.

⁶² Hammer, *a.g.e.*, s.560.

⁶³ <http://www.seda.by.ru> 23 Aralık 2007

⁶⁴ Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlı'nın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK, Ankara 1993, s.267.

yıkılmış, ganimet alınmış ve hududa gelindiğinde elçi gönderilip Hacı Tarhan ve Kazan'ı talep ettiğinizde elçinize riâyet edilip barış yapılmış, tarafımıza bilgi verilmiştir” şeklinde memnuniyetini dile getirmiştir⁶⁵.

Yukarıda bahsedilen Rus elçisinin İstanbul'a gelişinden sonra Osmanlı ile Rusya arasındaki münasebetler ılımlı bir havaya girmiş bulunuyordu. Rusya Osmanlı'nın taleplerini yerine getirmeye, en azından Osmanlı'yı daha fazla kızdırmamaya gayret ediyordu. İyi niyet göstergesi olarak Rusya, Osmanlı için bir tehlike unsuru olan Kabartey'deki kalenin yıkılmasına karar verdi.

Osmanlı Devleti, Devlet Giray'ın Moskova seferinden sonra Rusya'nın artık dize getirildiğini ve itaat ettiğini düşünüyordu. Bu cümleden olarak Moskof Kralına yazılan 7 Ekim 1571 tarihli namede “*Kabartay vilâyeti beyi ve ona tabi olanlar tarafından yapılan kale isteğimiz üzerine yıkturulmuş, içinde olanlar Ejderhan kalesine naklettirilip, kale hâkimine Semerkant ve Buhara taraflarından gelebilecek tehditler hakkında tembihte bulunulmuştur. Dostluk ve bağlılığınız dile getirilmiştir... Ejderhan ve Kazan kaleleri eski devirlerden beri Müslümanların mekânı. Ejderhan kalesi bizim tarafımıza, Kazan kalesinin Devlet Giray Han tarafına teslim olunması*” münasip görülüyordu⁶⁶. Oysa Moskova'nın pes etmesi hiç de söz konusu değildi.

Kazan ve Astrahan'ın teslimi hususunda yapılan diplomatik görüşmelerden netice alınmayınca Devlet Giray yeniden Rusya'ya sefere çıktı. Kırım kuvvetleri Oka üzerinden ani bir manevra ile ortaya çıkarak Moskova önlerine geldiler. Rus başkentine 50 verst mesafede Lopas nehri üzerinde 1 Ağustos 1572'de yapılan muharebede Kırım ordusu bu defa Ruslar karşısında mağlup oldu ve geri çekilmek zorunda kaldı. Bunu takiben başlayan barış görüşmelerinde Devlet Giray IV. İvan'a şunu ilan etti. “*Astrahan ve Kazan için düşmanlık daha ne kadar devam edecek. Astrahan ve Kazan'ı ver seninle ebedi dost olalım. Ancak böyle kendini affettirebilirsin. Bizim kitabımıza göre Müslüman bir ülkeyi inançsızların eline teslim etmek yoktur*”. Bu son sefer üzerine Rus yönetimi tamamen ret cevabı verdi ve Kırım yönetimi Kazan hanlığının boşaltılmasından vazgeçti ve bir müddet sadece Astrahan Hanlığı için ısrarcı olmaya devam etti⁶⁷. Ancak müspet netice alınmadı.

III. Murad döneminde Astrahan'a yeniden bir sefer yapılması gündeme geldi. Buhara hükümdarı Abdullah Han ve Nogaylar İstanbul'a elçiler göndererek Rusların Astrahan'dan çıkarılması, gerek Osmanlı'nın gerekse Hazar

⁶⁵ *Osmanlı Belgelerinde Kazan*, s.7-8.

⁶⁶ *Osmanlı Belgelerinde Kazan*, s.8-10.

⁶⁷ Hudyakov, a.g.e., s.167.

doğusundaki Türk ülkelerinin istikbali için zaruri olduğu hakkında Osmanlı Devleti'ni ikna etmeye çalıştılar. 1585 sonbaharında yeniden Astrahan seferi için hazırlıklar başladı. Bunun için Devlet Giray'dan sonra tahta geçen Kırım Hanı İslam Giray'a ve Şırım kabilesi reisi Ali Bey'e fermanlar gönderildi ise de teşebbüsten ileri gidilemedi⁶⁸.

6-Rus İşgali Altında Hacı Tarhan/Astrahan

Ruslar tarafından nakledildiği yeni yerinde yapılandırılan şehrin merkezine 1582'de Kremlin inşa edildi. Surlar ve taş binalarla süslendi⁶⁹. Şehir bu tarihten sonra da tarihi misyonunu devam ettirerek Rusya'daki büyük ticaret merkezlerinden biri olmaya devam etti. Yabancı devlet elçilik heyetlerinin uğradığı, çeşitli milletlerin ticaret yaptığı çok canlı bir şehir haline geldi. 1599'da Astrahan'a uğrayan İran elçilik heyeti içerisinde bulunan Don Huvan Persidski yeni Astrahan'a dair gözlemlerini; "*Astrahan'da 5000 kişi yaşıyor. Bütün evler ahşap, ancak başkomutanın içinde yaşadığı taştan yapılmış olan kale oldukça sağlam. Kalenin duvarları yüksek ve kalın. Güçlü bir askeri kuvvet tarafından muhafaza edilmektedir. Kalede sadece Hristiyanlar yaşıyor. Tatarlar ise kalenin dışındaki tarım alanlarında bulunuyor. Buraya Moskova'dan, İran'dan, Türkiye'den ve Ermenistan'dan tüccarlar geliyor*"⁷⁰ şeklinde nakletmektedir.

Alman elçisi Adam Oleary de gözlemlerini: "*Şehirde Rusların yanı sıra İranlılar ve Hintliler de yaşamaktadır. Her birinin kendine ait ticari mekânları bulunmaktadır. Yine Buharalılar, Kırım ve Nogay Tatarları, Ermeniler çeşitli mallarla ticaret yapıyor*"⁷¹ şeklinde anlatmaktadır. Astrahan, ticaretin, zenginliğin, refahın adresi olması dolayısıyla Çarlık Rusya döneminde de sürekli saldırılara maruz kaldı. Yine Çarlık Rusyasına karşı baş gösteren ayaklanmaların odak noktası oldu.

Bu ayaklanmalardan kısa kısa bahsedecek olursak; şehir 1605-1606 yıllarında Don ve Terek Kazaçileri tarafından kuşatıldı ve yağmalandı. İ.İ.Bolotnikov önderliğinde Çarlık Rusya'da monarşik idareye karşı ilk büyük ayaklanmanın çıktığı büyük merkezlerden birisi Astrahan oldu. 17 Haziran 1606'da şehirde ayaklanma başladı. Asiler Saratov istikametinde ilerlemekte iken Çarlık ordusu tarafından kuşatıldı ve dağıtıldı. Ayaklanmanın tesirleri Astrahan ve çevresinde 1614 yılına kadar devam etti⁷².

⁶⁸ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s.129.

⁶⁹ Rıbuşkına, *Zapiski obe Astrahani*, s.20-21.

⁷⁰ <http://ru.wikipedia.org> 23 Aralık 2007

⁷¹ <http://history.astrakhan.ws> 25 Aralık 2007

⁷² gös.yer.

Stepan Razin isyanında Astrahan'da yeni Voyvoda İ.S.Prozorovski bulunuyordu. Astrahan'ın isyancıların eline geçmemesi için büyük hazırlıklar yapıldı. Kalenin surları sağlamlaştırıldı. Prozorovski kaleye yaklaşık 500 top yerleştirdi. Razin 19 Haziran 1670'de yaklaşık 12 bin kişilik kuvvetle Astrahan hudutlarına girdi. 22 Haziran'da Astrahan'da ayaklanma başladı. Halkın desteğiyle şehir isyancılar tarafından ele geçirildi. Şehirde feodallerin ve büyük tüccarların mal ve mülkleri isyancılar tarafından paylaşıldı. 1671 yılı sonbaharında ayaklanmayı bastırmak üzere çar tarafından gönderilen komutan İ.B.Miloslavsk'ın askeri birliği 27 Kasım 1671'de Astrahan'a girdi ve ayaklanma bastırıldı. Ele geçirilen Stepan Razin 1671 yılında Moskova'da idam edildi⁷³.

XVIII. asrın başında Çarlık hükümetinin feodalist baskıları üzerine Aşağı İdil bölgesinde yeniden büyük bir ayaklanma meydana geldi. İ.Şelyudak önderliğinde 1705 yılı ortalarında isyancılar halkın da desteğiyle şehri ele geçirdi. 1705 Ağustosunda Krasnı Yar, Çernı Yar, Gurev, Terki Astrahan'la birleşti. Ayaklanmanın sonraki aşamaları hakkında isyancılar arasında anlaşmazlık doğdu. Merkezi Astrahan olan ayaklanmanın daha fazla yayılmasını önlemek için Çarlık hükümeti acil tedbirler aldı. B.P. Şeremetev komutasında bir orduyu Astrahan'a gönderdi. 11 Mart 1706'da şehre giren Çarlık ordusu birkaç gün içerisinde ayaklanmayı bertaraf ederek şehri kontrol altına aldı⁷⁴.

I.Petro'nun emriyle 1717'de Astrahan valiliği kuruldu. Aşağı İdil boyunda Krasnoyar, Enotayev üyezdlerinden oluşan valiliğin merkezi Astrahan idi⁷⁵. 1722 yılında Çar I. Petro İran seferinin hazırlıkları için Astrahan'a geldi. Şehirde büyük bir hazırlık yapılmıştı. Çarın konaklaması için yeni bir saray inşa edildi. Bizzat onun eliyle Astrahan limanının temelleri atıldı. Derbent'in Ruslara teslim edildiği İran seferi dönüşünde Petro yeniden Astrahan'a uğradı. Bir süre sonra Moskova'ya döndü⁷⁶.

1774 yılında meydana gelen Pugaçev isyanında Aşağı İdil bölgesi ve bu arada Astrahan da bu isyanın ağır sıkıntılarıyla karşılaştı. Özellikle Tsaritsen'in isyancılar tarafından ele geçirilmesi üzerine 19 Ağustos 1774'de Astrahan valisi Kreçetnikov askeri şurayı toplayarak şehrin muhafazası için önlem almaya çalıştı. İsyancılar art arda yenilgiler aldı. Pugaçev'in idam edilmesinden sonra tansiyon iyice düşse de isyancılar bir süre daha faaliyet gösterdiler⁷⁷.

⁷³ gös.yer.

⁷⁴ gös.yer.

⁷⁵ *Kazak Sovet Entsiklopediyası*, I, Kazak SSR Gılım Akademiyası, Almatı 1972, s.525; Arat, "Astırhan", *İ.A.*, s. 681.

⁷⁶ <http://history.astrakhan.ws> 25 Aralık 2007

⁷⁷ gös.yer.

7-Çarlık Rusya Döneminde Astrahan Türkleri

Ticaret şehri olması dolayısıyla Astrahan'ın nüfus yapısı her zaman kozmopolit özellikler taşıdı. Esas itibariyle Tatar, Nogay, başta Çerkezler olmak üzere Kafkas kavimleri, Ermeniler, XVII. yüzyılın ilk yarısında bölgeye yerleşen Kalmıklar, Orta Asya'dan, İran'a, Hindistan'a kadar uzanan bölgenin tüccar zümreleri, Rus işgali sonrasında yerleşen Ruslar ve daha başka etnik unsurlar, günümüz Astrahan'ın toplumsal yapısının oluşmasında başlıca rol oynadı.

Astrahan'da Tatarlar nüfusun büyük bir bölümünü oluşturur. Bunlar içerisinde önemli bir kısmı Astrahan'ın kadim halkı olan Yurt Tatarlarıdır. Astrahan Tatarları arasında *Buhara*, Hind-Tatar karışımından oluşan *Agriyan* ve İran-Tatar karışımından oluşan *Gilyan* Tatarları olmak üzere üç cemaat bulunuyordu ve her bir cemaatin kendi ibadethanesi vardı. Astrahan'da ve çevre köylerde yaşayan Yurt Tatarları tarım, hayvancılık ve Volga nehrinde balıkçılıkla meşgul olup iktisadi yönden iyi durumdaydılar. Astrahan Tatarları arasında yine daha çok zenaatla uğraşan Kazan Tatarları ve Kuçergan Tatarları da vardı⁷⁸.

Kazan Hanlığı'nın ortadan kaldırılmasıyla İdil-Ural bölgesinde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma kampanyaları başlatılmış, ancak bu yönde en ciddi faaliyetler I. Petro'nun hükümdarlığı döneminde gerçekleştirilmiş, İmparatoriçe Elizabeth döneminde doruk noktasına çıkmıştır. Her türlü baskı ve şiddete maruz kalan Rusya Müslümanlarının cami ve mescitleri yıkılmış, ölüm, hapis, para cezası, sürgün gibi insanlık dışı uygulamalara tabi tutulmuşlardır. Bu baskılar karşısında gerçek manada olmasa da vaftiz edilerek Hristiyan yapılan Müslüman sayısı hiç de azımsanmayacak niteliktedir⁷⁹.

Hristiyanlaştırma politikası Astrahan Tatarları arasında pek başarılı olmadı. Çünkü Astrahan Müslümanları tarım toplumu idi. Daha geleneksel bir toplumsal yapıya sahip olmaları dolayısıyla Rusya'daki diğer Müslüman çevrelere göre Ruslaştırma faaliyetlerinden daha az etkilendi. Hristiyanlaştırmanın bu bölgede başarısız olmasında Tatar mollalarının rolü de önemliydi. 19. yüzyılda Astrahan vilayetinde Tatar mollalarının sayısı 227 iken ilerleyen yıllarda bu sayı 383'e ulaştı⁸⁰.

18. asrın ortalarında Astrahan'da ve kırsal kesimlerde çoğu Tatar ve Nogayların yaşadığı yerlerde 40 mescit bulunuyordu. 7 Ağustos 1756 tarihli emir

⁷⁸ Ribuşkina, *Zapiski obe Astrahani*, s.70-71.

⁷⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz, Fatih Ünal, "Rusya'nın Misyonerlik Politikaları ve İdil-Ural Türklerinden Hristiyan Türk Cemaati Nogaybaklar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.162, Mayıs-Haziran 2006, s.117-141.

⁸⁰ Sergei V Golunov, "Aşağı idil Bölgesi Türkleri", *Türkler*, XX, Çev. M. Faruk Çakır, s.774.

üzerine bu mescitlerden 29 tanesi yıktırıldı⁸¹. Halkın inançlarına ve milli kimliklerine yönelik bu baskılar onları yıldırmadı. Çarlık Rusya yönetiminde Müslümanlara yönelik dönem dönem uygulamaya konulan ticari ve dini serbesti halkı yeniden kendi değerlerine sahip çıkmaya imkân tanıdı ve yıkılan cami ve mescitlerin yerine yenileri yapıldı.

Bu cümleden olarak Astrahan'da 1825'li yıllarda Ahuncan Kadı Niyazov tarafından *Nogay Mescidi* yaptırıldı. Bu mescitte Astrahan hanlarına mensup olduğu bilinen Hamza ibn Murtaza uzun yıllar hizmet verdi. Bu hizmetleri dolayısıyla halkın büyük hürmet ve sevgisini kazanmış olan Hamza ibn Murtaza ölümünden sonra da yıllarca halkın hatıralarında hep canlı kaldı⁸². 1850'li yıllarda Astrahan'da Himmet İyas Niyaz Ağa taşan *Kar Mescidini* yaptırdı. Bu mescitte İvas Efendi senelerce imamlık yaptı⁸³. 1860'da Himmet İyas Davud Ağa *Ak Mescidi* inşa ettirdi. 1898'de Kazanlı Şakir Kazakov küçük ahşap bir mescidin bulunduğu yere kendi adıyla anılan mescidi inşa ettirdi. Yaklaşık 50 yıl burada imamlık ve müderrislik yaparak Astrahan İslam ahalisine büyük hizmet verdi. Abdurrahim Hazret gibi Mısır'da eğitim gören aydın ve ileri görüşlü imamlar bu mescitte hizmet verdiler. 19. asrın başlarında Astrahan Müslümanları arasında dini canlanma daha bir ivme kazandı. Cami ve mescitler yapıldığı gibi, eğitim kurumları ve sosyal ve kültürel teşkilatlanmalara da önem verildi. Şakir Kazakov 1901'de Astrahan'a taş mescit yaptırdı. 1908'de bu defa halkın teşebbüsüyle *Kırpuş Mescidi* inşa edildi. 1906'da yine halkın girişimiyle *Cemiyet-i İslamiye Medresesi* açıldı. Bursa şehrinden Damolla Salih Efendi buraya davet edilerek müderris tayin edildi. Bütün Türk-Tatar dünyasında aydınlanmanın, modernizmin tesirleri Astrahan Müslümanları arasında da kendini gösterdi. İnsanları ilim ve marifet yoluyla aydınlatmak üzere 1905'de *Şûra-yı İslam Cemiyeti* kuruldu. İstanbul'da eğitim görmüş olan Bakü'lü Mustafa Lütfi Efendi'nin başkanlık ettiği cemiyet Astrahan Müslümanlarının aydınlanmasında büyük rol oynadı. 1906'da modern metotla eğitim veren *Dar-ül Edebi Mektebi* açıldı⁸⁴.

Astrahan'da cedidizm hareketinin lideri Astrahan'ın yerlilerinden Abdurrahman Ömerov idi. Ömerov eğitimini Kazan'da, tanınmış Tatar aydını Şehabeddin Mercanî'den aldı. Astrahan'a döndükten sonra kendisine ait yeni bir dini okullar sistemi kurdu. Bu okullarda çoğunluğu zengin ailelerin çocuklarının

⁸¹ *İstoriya Tatarii*, s.152; F.G. İslayev, *İslam i Pravoslavie v Povolje XVIII Stoletiya ot Konfrontatzii k Terpimosti*, Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan 2001, s.84.

⁸² Hafız Cihanşah b. Abdülcabbar, *Târih-i Astarhan*, Burhân-ı Terakkî Matbaası, Hacı Tarhan 1325, s.23-24.

⁸³ Hafız Cihanşah b. Abdülcabbar, *a.g.e.*, s.24.

⁸⁴ Hafız Cihanşah b. Abdülcabbar, *a.g.e.*, s 19-23.

oluşturduğu gençler dini eğitimin yanı sıra müspet ilimlerde de eğitim gördü. Kısa sürede bütün dini ve eğitim teşkilatlarını ele geçirdiler. 1905'deki Rus ihtilali sonrasında Ömerov'un liderliğinde siyasal hayata aktif bir şekilde katılan bu genç reformcular siyasal hayata hâkim oldu. Ömerov, *Cemiyet-i Hayriye* isimli hayır derneğinin başına getirildi. Ekonomik alandan neşriyat hayatına kadar her sahaya girdiler. *İdil* gazetesini, *Maârif* dergisini çıkardılar. Kitaplar bastılar. Gelenekçilerin baskılarına rağmen direndiler. Birinci Dünya Savaşı öncesinde devrimcilik suçlamasıyla Ömerov Kazan'a sürgün edildi. Bundan sonra Astrahan'da cedid hareketi çok ağır yara aldı. 1913 yılında Astrahan'da dini eğitim kapsamında 10 mektep ve medrese vardı. Astrahan kısa zamanda dini eğitimin önemli merkezlerinden birine dönüştü. Eğitim sistemi hemen tamamı ile Tatarlardan oluşuyordu. Rus eğitim sistemi Astrahan'da çok az ilgi gördü⁸⁵.

XX. asrın başlarında Astrahan şehri hızla gelişmeye başladı. Şehirde yaşayan Müslüman nüfus yaklaşık 20 bin civarında idi. 14 cami 20 mektep ve medreseye sahipti. Şehir tarihte olduğu gibi yine ticaret merkezi olma özelliğini korudu. Astrahan'da balıkçılığın yanı sıra üretilen tarım ürünleri Rusya'nın her tarafına ihraç ediliyordu. Tarihi bir Türk-İslam diyarı olması, şehirde çok sayıda evliyâ ve meşâyih kabirlerinin bulunması dolayısıyla civar ülkelerden çok sayıda ziyaretçinin uğrak alanı oldu⁸⁶.

1934 yılına kadar Astrahan Nijnevolsk Krayı bünyesinde iken, bu tarihten itibaren 1943 yılına kadar Stalingrad Krayı bünyesine dâhil edildi. 1943'de Astrahan şehri merkez olmak üzere Astrahan Oblastı kuruldu. Sınırları, idari ve ekonomik özerkliği olan bir statü kazandı. Sovyetlerin dağılmasından sonra 1993 yılında Astrahan'ın yönetim şekli yeniden değişti. Bugün Astrahan Oblastı'nın merkezi yine Astrahan şehridir. 2002'de yapılan nüfus sayımında şehrin nüfusu 488.400'dür. Diğer şehirlerden Ahtübinsk 48.700, Znamensk 36.600 kişilik nüfusa sahiptir. Petrol ve doğalgaz başta olmak üzere madenleri bakımından, tarım ürünleri, balıkçılık yönüyle Astrahan, ticaret ve kültürel zenginlikleri itibarıyla tarihi misyonunu devam ettirmektedir.

SONUÇ

Astrahan, Hazar çevresinde kurulan tarihi Türk şehirlerinden biridir. İpek yolu güzergâhında bulunması, Türk kavimlerinin Asya'dan Avrupa'ya göçlerinde bir uğrak alanı olması dolayısıyla tarihinin bilinen en eski devirlerinden beri önemini korumuştur. Yine bölgede kurulan Türk devletlerinin merkezî şehirlerinden biri olagelmıştır. Altınordu döneminde devletin payitahtı olan

⁸⁵ Golunov, *a.g.m.*, s.774-775.

⁸⁶ Hafız Cihanşah b. Abdülcabbar, *a.g.e.*, s.15-16.

Saray'dan sonra ikinci öneme haiz şehir Astrahan'dır. Stratejik konumu ve ticaret merkezi olması dolayısıyla gerek Altınordu öncesi, gerekse sonrasında Avrasya'da kurulan devletlerin nüfuz ve hâkimiyet kurma mücadelesine sahne olmuştur. Yine taht kavgalarında tarafların üstünlük kurma göstergesi haline gelmiştir. Altınordu devletinin yıkılışından sonra, başkenti Astrahan şehri olan Astrahan ya da Hacı Tarhan Hanlığı kurulmuştur. Hanlık, Altınordu'dan kopan komşu devletlerin ve bilhassa Kırım ve Nogay hanlıklarının hasmâne tutumu yüzünden yaklaşık bir asırlık ömründe iç istikrarını bir türlü sağlayamamış, bu yüzden iktidar sürekli el değiştirmiştir. İdil-Ural bölgesine hâkim olarak Hazar'a ulaşma emelinde olan Rusya, 1552'de Kazan Hanlığı'nı ortadan kaldırdıktan sonra, dikkatlerini Astrahan üzerine yoğunlaştırarak, çeşitli vesilelerle Altınordu'nun bu zayıf bakiyesine müdâhil olmaya başlamıştır. Rusya elde ettiği bazı Nogay mirzalarını da kullanarak 1557'de ülkeyi işgal etmiştir. Osmanlı devleti ve Kırım Hanlığı'nın bu işgal karşısında gerçekleştirdiği Astrahan seferi ve yine Kırım hanı Devlet Giray'ın Moskova seferleri de dâhil olmak üzere tüm çabalar Rusya'yı Astrahan'dan çıkarmaya yetmemiştir. Rusya hâkimiyeti altında Astrahan bu defa Çarlık Rusya'nın baskı politikalarına karşı ortaya çıkan isyanların merkezi olmaktan kurtulamamıştır. Rus hâkimiyeti sonrası bölgeye iskân edilen Ruslar, Ukraynlar ve sair milletlere mensup tüccar zümrelerin yerleşmesiyle Astrahan ve çevresinin demografik yapısı oldukça değiştirilmiştir. Astrahan Türkleri her türlü dini-kültürel baskı ve eziyete rağmen varlığını muhafaza etmeyi sürdürmüştür.

KAYNAKLAR

- AKA, İsmail, *Timurlular*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- ARAT, Reşid Rahmeti, "Astırhan Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, I, TKAE, Ankara 1992, s.415-416.
- "Astırhan", *İA* (MEB), I, s.680-682.
- DEGUIGNES, *Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumi*, Terc.Hüseyin Cahit, Tanin Matbaası, İstanbul 1924.
- EBÛ ABDULLAH MUHAMMED İBN BATTÛTA TANCÎ, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.
- GOLUNOV, Sergei V., "Aşağı idil Bölgesi Türkleri", *Türkler*, XX, Çev. M. Faruk Çakır, s.772-780.
- Hafız Cihanşah b. Abdülcabbar, *Tarih-i Astarhan*, Burhan-ı Terakki Matbaası, Hacı Tarhan 1325.

- HAMMER, Joseph Von, *Büyük Osmanlı Tarihi*, III, Üçdal Neşriyat, Yersiz-Tarihsiz.
- HUDYAKOV, M., *Oçerki Po İstorii Kazanskogo Hanstva*, İnsan Yayınları, Moskva 1991.
- ISLAYEV, F.G., *İslam i Pravoslavie v Povolje XVIII Stoletiya ot Konfrontatzii k Terpimosti*, Kazan Üniversitesi Yayınları, Kazan 2001.
- İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, MEB, İstanbul 1971.
- İbn Fazlan, *Seyahatname*, Haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.
- İstoriya Tatarii v Dokumentah i Materialah*, İstitut İstorii Akademi Nauk, Moskva 1937.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1989.
- KARAMZİN, Nikolay Mihayloviç, *İstoriya Gosudarstva Rossiskogo*, II, Moskva 2002.
- Kazak Sovet Entsiklopediyası*, I, Kazak SSR Gılım Akademiyası, Almatı 1972.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Osmanlı'nın Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)*, TTK, Ankara 1993.
- KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1992.
- , *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 1987.
- MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayic ül- Vukuat*, I-II, Haz. Neşet Çağatay, TTK, Ankara 1987.
- Osmanlı Belgelerinde Kazan*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2005.
- RIBUŞKİN, M., *Zapiski obe Astrahani*, Moskva 1841.
- ROUX, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2001.
- ŞEŞEN, Ramazan., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

-----“Allan”, *İ.A.*, I, MEB, İstanbul 1965, s.376-378.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, III.cilt,II.Kısım, TTK, Ankara 1988.

Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri, Terc. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006.

ÜNAL, Fatih, “Rusya'nın Misyonerlik Politikaları ve İdil-Ural Türklerinden Hristiyan Türk Cemaati Nogaybaklar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.162, Mayıs-Haziran 2006, s.117-141.

YAKUBOVSKY, A.Y., *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, TTK, Ankara 1992.

YÜCEL, Mualla Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK, Ankara 2007.

YÜCEL, Yaşar, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, TTK, Ankara 1983.

ZAİTSEV İlya, “Astrahan Hanlığı”, *Türkler*, VIII, Çev. Zharmukhamed Zardukhan.

ZEKİYEV, Mirfatih, *Türki-Tatar Etnogenezi*, Kazan 1998.

<http://history.astrakhan.ws> 25 Aralık 2007

<http://www.seda.by.ru> 23 Aralık 2007

<http://ru.wikipedia.org> 23 Aralık 2007